

ՌԱՖԱՅԵԼ ԼԵՄԿԻՆԻ
«ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՀԱՄԱՌՈՑ ՁԵՌԱԳԻՐԸ»

Նարեկ Պողոսյան

Իրավագետ Ռաֆայել Լեմկինն իր գործունեության ընթացքում թողել է հսկայական գիտական ժառանգություն, որի մեջ կարևոր տեղ է հատկացվում ցեղասպանությունների և դրանց պատմության ուսումնասիրությանը:

Պահպանվել են Ռաֆայել Լեմկինի մեծ քանակություն կազմող սամակագրությունները, հոդվածները, հարցազրույցները, լրագրային քաղվածքները, խմբագրականները, ձեռագրերը: Ռաֆայել Լեմկինի թողած արխիվային նյութերի մի մասը պահպանվում է Նյու Յորքում գտնվող «Ամերիկայի հրեական պատմական ընկերակցությունում»¹ Ռ. Լեմկինի հավաքածուի տեսքով: Արխիվային նյութերն ամփոփված են 12 ձեռագրերի պահոցների և 2 մեծածավալ պահոցների մեջ: Նյութերի մի մասը մատչելի է նաև առցանց տարբերակով²: 8-րդ պահոցի թիվ 14 և 15 թղթապանակներում պահպանվել են Ռ. Լեմկինի ձեռագրերը Հայոց ցեղասպանության մասին³: Դրանցից մեկը 139-էջանոց մի ձեռագիր է, որին Լեմկինի ժառանգության համար գրացուցակ կազմող անձը տվել է «Հայկական կոտորածների վերաբերյալ գրքաչափ ձեռագիր» անվանումը: Երկրորդը 6-էջանոց նույնպես անվերնագիր ձեռագիր է, որն անվանվել է «Հայկական կոտորածների վերաբերյալ համառոտ ձեռագիր»: Երկու ձեռագրերից և ոչ մեկը թվագրված չէ:

Հետազոտության հիմնական նպատակը «Հայկական կոտորածների վերաբերյալ համառոտ ձեռագրի» ուսումնասիրությունն է: Ձեռագիրը բավարար չափով ուսումնասիրված չէ, և դրա ուսումնասիրությունը թույլ կտա ներկայացնել, թե ինչ շեշտադրումներ է արել Ռաֆայել Լեմկինն իր ձեռագրի միջոցով և հատկապես ինչ ուղերձ է փորձել փոխանցել:

Հայկական կոտորածների վերաբերյալ երկու՝ գրքաչափ և համառոտ ձեռագրերի ուսումնասիրությանը և վերլուծությանն անդրադարձել է պատմաբան, Ալաբամայի համալսարանի պրոֆեսոր Սթիվեն Ջեկոբսն իր «Ռաֆայել Լեմկինը և Հայոց ցեղասպանությունը» հոդվածում: Հոդվածում Ս. Ջեկոբսը հիմնական շեշտը դնում է «Հայկական կոտորածների վերաբերյալ գրքաչափ ձեռագրի» վերլուծության վրա, որը բավականին մեծածավալ է, իսկ «Հայկական կոտորածների վերաբերյալ համառոտ ձեռագրին» անդրադարձել է միայն թուուցիկ:

Ս. Ջեկոբսը նշում է. «Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող կրճատ ձեռագիրն առանձնահատուկ չէ: Այն ներկայացնում է բռնությունների որոշ օրինակներ, հղումներ են արվում տարբեր աղբյուրներից, չունի ո՛չ ներածություն, ո՛չ եզրակացություն

¹ «Ամերիկայի հրեական պատմական հասարակությունը» (American Jewish Historical Society) ԱՄՆ-ի ամենահին ազգային էթնիկ պատմական կազմակերպությունն է:

² Guide to the Raphael Lemkin (1900-1959) Collection, <http://digifindingaids.cjh.org/?pID=109202>.

³ *Raphael Lemkin Collection*, Box 8, folder 14, Manuscript on the Turkish Massacre of Armenians, Box 8, folder 15, Short Manuscript on the Turkish Massacre of Armenians.

և, ինչպես առաջին ձեռագրի (գրքաչափ ձեռագիր) դեպքում, հիմնավորված չէ, թե ինչի համար է այն գրվել»⁴:

Նշենք, որ Ս. Ջեկոբսի այն տեսակետը, թե Լեմկինի կրճատ ձեռագիրը ոչնչով առանձնահատուկ չէ, հիմնավորված չէ, քանի որ ձեռագրում ամփոփված օրինակներից բացի՝ ներկայացված է նաև հեղինակի վերլուծությունը, և ձեռագիրն ունի գիտական արժեք:

«Հայկական կոտորածների վերաբերյալ համառոտ ձեռագիրը» չունի նախաբան և եզրակացություն: Ձեռագրի վերջում բացակայում է նաև գրականության ցանկը, բայց տողատակերում առկա են հղումներ հինգ աղբյուրներից՝ 1) Sonnenaufgang, Oktober 1915, 2) Germany, Turkey and Armenia, 3) New York journal, «Gotchnag» August 28, 1915, 4) Treatment of Armenians, 5) Beginning Again at Ararat:

Առաջին աղբյուրը, որից օգտվել է Լեմկինը՝ «Sonnenaufgang, Oktober 1915» Արևելքում քրիստոնեական բարեգործական աշխատանքի խթանման Գերմանական լիգայի օրգանի՝ Sonnenaufgang-ի (Sonnenaufgang գերմաներենից թարգմանաբար նշանակում է արևածագ) 1915թ. հոկտեմբերի համարն է: Հավանական է, որ այս աղբյուրից ձեռագրում մեջբերված հատվածը Լեմկինը վերցրել է ձեռագիրը գրելու համար իր օգտագործած փաստաթղթերի որևէ ժողովածուից:

Երկրորդ աղբյուրը (Germany, Turkey and Armenia), որից օգտվել է Լեմկինը, «Գերմանիան, Թուրքիան և Հայաստանը» անունը կրող գերմանական և այլ աղբյուրների փաստաթղթային ապացույցների ընտրանին է, որը վերաբերում է Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ իրականացված բռնություններին:

Երրորդ աղբյուրը (New York journal, «Gotchnag» August 28, 1915) «Նյու Յորք» ամսագրի 1915թ. օգոստոսի 28-ի համարն է, որտեղից Լեմկինն իր ձեռագրում մեջբերում է որոշակի փաստական տվյալներ:

Չորրորդ աղբյուրը (Treatment of Armenians) բրիտանացի հայտնի պատմաբաններ Ջեյմս Բրայսի և Անոլդ Թոյնբիի «Հայերի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ 1915-1916թթ.» փաստաթղթերի ժողովածուն է, որտեղ զետեղված են բազմաթիվ հաղորդագրություններ և վկայություններ հայկական կոտորածների և տեղահանությունների վերաբերյալ, և հայտնի է «Կապույտ գիրք» անվամբ: «Կապույտ գրքի» մեջ կարևոր են հատկապես 1915-1916թթ. ընթացքում Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանության իրագործման ժամանակ Գերմանիայի, Իտալիայի, Նիդեռլանդների, Շվեդիայի և Շվեյցարիայի ականատեսների բազմաթիվ վկայությունները:

Մյուս աղբյուրը Մեյբլ Է. Էլիոթի «Beginning Again at Ararat» գիրքն է: Մ. Է. Էլիոթը Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի բժշկական տնօրենն էր, ով, Հայոց ցեղասպանության իրագործման տարիներին որպես բժիշկ աշխատելով Մարաշում, Կոստանդնուպոլսում և այլ վայրերում, օգնել է տեղի բնակչությանը, այդ թվում նաև՝ հայերին, և գրի է առել իր տպավորությունները:

⁴ Jacobs Steven L., ‘Raphael Lemkin and the Armenian Genocide’, in Richard Hovannisian (ed.), *Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide*, New Brunswick: Transaction, 2003, p. 132.

Ռ. Լեմկինը ձեռագրում մեջբերումներ է անում վերոհիշյալ աղբյուրներից և ներկայացնում նաև իր մոտեցումները:

Լեմկինն իր ձեռագրում հատկապես հատուկ ուշադրություն է դարձնում կրոնափոխության խնդրին: Նա ձեռագիրը սկսում է Դիարբեքիից Հալեպ ուղարկված հեռագրով. «Անդերոում գյուղի բնակիչները իսլամ էին ընդունել, և նրանց թույլատրեցին մնալ: Հաճնում 6 ընտանիք ցանկացավ մահմեդականություն ընդունել: Նրանք պատմում էին. «Հարյուր ընտանիքների կողմից ոչինչ չի ընդունվելու»»: Հեռագիրը՝ որպես փաստաթուղթ, վերցված է Արևելքում քրիստոնեական բարեգործական աշխատանքի խթանման Գերմանական լիգայի օրգանի՝ Sonnenaufgang-ի՝ 1915թ. հոկտեմբերի համարից: Այն տեղ է գտել Ջեյմս Բրայսի և Աոնուդ Թոյնբիի՝ «Կապույտ գիրք» անունով փաստաթղթերի ժողովածուի մեջ⁵:

Ռ. Լեմկինն իր ձեռագրում ներկայացնում է նաև դեպքեր հայ կանանց՝ թուրքական հարեմներ տեղափոխման, թուրքերի և քրդերի միջև հայ երեխաների բաժանման և բռնի կրոնափոխության մասին. «Տասնյակ հազարավոր կանայք և աղջիկներ, ովքեր տարվել էին թուրքական հարեմներ, և երեխաների խմբեր, որոնք հավաքվել էին կառավարության կողմից և բաժանվել թուրքերի և քրդերի միջև, հեռացվեցին քրիստոնեական եկեղեցիներից և ստիպված էին իսլամ ընդունել»⁶: Ռ. Լեմկինն իր ձեռագրի այս հատվածը վերցրել է «Գերմանիան, Թուրքիան և Հայաստանը» անունը կրող գերմանական և այլ աղբյուրների փաստաթղթային սպացույցների ընտրանուց⁷:

Ապա Լեմկինը վերոգրյալի վերաբերյալ շարադրում է իր միտքը. «Հազարավոր հայեր հրաժարվեցին մահմեդականություն ընդունելուց և քրիստոնեական հավատքը մերժելու փոխարեն, որը դարերով ընկած էր նրանց ցեղի հիմքերում, հաստատականորեն կանգնեցին թշվառության, զրկանքների ու տանջանքների առաջ: Շատերը, այնուամենայնիվ, զգացին, որ չզոհաբերվելը շատ լավ է, եթե իրենք կարող են փրկել իրենց սիրելիներին»⁸:

Լեմկինի այս միտքը վկայում է այն մասին, որ նա հանգամանորեն ուսումնասիրել է փաստաթղթերը և վկայությունները: Նա բերում է նաև «Նյու Յորք» ամսագրի 1915թ. օգոստոսի 28-ի համարից որոշակի փաստական տվյալներ. «200 հայկական ընտանիք Օրդուից սպանալիքների և բռնությունների ճնշման տակ իսլամ ընդունեց: Կերասունի 400 ընտանիքից 200-ը իսլամ ընդունեց՝ հետապնդումներից խուսափելու համար, մնացածներն արտաքսվեցին»⁹: (Ամենայն հավանականությամբ

⁵ Bryce James and Toynbee Arnold, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916*, uncensored edition with an Introduction by Ara Sarafian, Princeton: Gomidas Institute, 2000, p. 67.

⁶ *Raphael Lemkin Collection*, Box 8 folder 15, Short manuscript on the Turkish Massacre of Armenians, p. 1. <http://digital.cjh.org/webclient/DeliveryCopyrights.jsp>.

⁷ *Germany, Turkey and Armenia: A Selection of Documentary Evidence*, London: J.J Keliher and Co., 1917, p. 102-103.

⁸ Guide to the Raphael Lemkin (1900-1959) Collection, Box 8 folder 15, Turkish Massacre of Armenians - Short Manuscript, p. 1. (<http://digital.cjh.org/webclient/DeliveryCopyrights.jsp>).

⁹ New York Journal, “Gothchnag” August 28, 1915.

այս տվյալները բերելիս Լեմկինն օգտվել է նաև «Կապույտ գրքից»¹⁰: Ապա Լեմկինը փորձում է ամփոփել. «Դա թուրքերի կողմից երեխաներին և երիտասարդ հայ աղջիկներին դեպի մահմեդականություն հավատափոխ անելու հիմնական քաղաքականությունն էր: Երեխաներին հաճախակի խլում էին իրենց ծնողներից և տալիս էին մահմեդականներին՝ իսլամիզմով դաստիարակելու համար»¹¹: Պետք է նշել, որ Ռ. Լեմկինի մեջբերած այս հատվածն իր արտացոլումն է գտել Յեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և պատժելու մասին կոնվենցիայի 2-րդ հոդվածի 5-րդ կետում, որտեղ ցեղասպանական գործողությունների շարքում նշվում է երեխաների բռնի փոխանցումը մարդկային մի խմբից մյուսին¹²:

Մեջբերելով ևս մի քանի վկայություն «Կապույտ գրքից», որոնք վերաբերում են երեխաների բռնի հավաքին, կրոնափոխությանը և բռնազաղթին, Լեմկինը հանգում է հետևյալ եզրակացությանը. «Հազարավոր հայեր անկասկած կրոնափոխ եղան՝ պահպանելու համար իրենց և իրենց սիրելիների կյանքը, բայց այդ հետապնդվող ազգի կրոնական հավատքը բացառիկ ուժեղ էր»¹³:

Ձեռագրի հաջորդ դրվագում Լեմկինը Մեյրլ Է. Էլիոթի «Beginning Again at Ararat» գրքից մեջբերում է Մարաշի ամերիկյան հիվանդանոցի վիրաբույժ դոկտոր Արթինի՝ 1920թ. ասած խոսքերը, որոնք, ըստ երևույթին, մեծ տպավորություն էին թողել իր վրա. «Հայկական տերությունը բաժանվեց Պարսկաստանի և Հռոմի միջև, և մենք (հայերը) հպատակ ժողովուրդ ենք դրանից ի վեր: Մենք կարող էինք անհետանալ երկրի վրայից հազար տարի առաջ, բայց դա տեղի չի ունեցել մեր եկեղեցու շնորհիվ: Այդ պատճառով էլ ես պատկանում եմ լուսավորչական եկեղեցուն: Բայց եկեղեցին Հայաստան է, Հայաստանը՝ եկեղեցի... Որպես հայեր՝ մեր պարտքն է հետևել մեր եկեղեցուն, նրան տալ ամեն ինչ, որ մենք գիտենք ժամանակակից գիտելիքներից, պահել այն կենդանի և աճող, որպես մեր ազգի սիրտը»¹⁴:

Ապա Լեմկինը շարադրում է նաև հայերի կողմից սեփական եկեղեցուն հավատարիմ մնալու՝ բժիշկ Արթինի խոսքի վերաբերյալ իր տեսակետը. «Հայերից շատերը գիտակցաբար տեղյակ չէին դրանից, բայց բնագոյորեն զգում էին, որ Աստուծոց հրաժարվելը ոչ միայն սեփական հոգիների նկատմամբ դավաճանություն կարող է լինել, այլև նրանց սեփական ազգի, քանի որ նրանց հավատքը եկեղեցու նկատմամբ միասնական է պահել հայերին՝ որպես ժողովուրդ, տարբեր ազգերի հետ ապրելու 15 հարյուրամյակների ընթացքում: Հայոց եկեղեցին պետականության այն մնացուկն է, որը շարունակում է գոյություն ունենալ»¹⁵:

¹⁰ Bryce James and Toynbee Arnold, *նշվ. աշխ.*, p. 322:

¹¹ *Raphael Lemkin Collection*, Box 8 folder 15, Short manuscript on the Turkish Massacre of Armenians, p. 2. (<http://digital.cjh.org/webclient/DeliveryCopyrights.jsp>).

¹² *Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և պատժելու մասին կոնվենցիա*, 1948 թ. դեկտեմբերի 9 http://www.un.am/res/UN%20Treaties/III_1.pdf.

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Elliott Mabel Evelyn, *Beginning Again at Ararat*, New York: Fleming H. Revell, 1924, p. 67, 68.

¹⁵ *Raphael Lemkin Collection*, Box 8 folder 15, Short manuscript on the Turkish Massacre of Armenians, p. 3. (<http://digital.cjh.org/webclient/DeliveryCopyrights.jsp>).

Ռաֆայել Լեմկինի այս տեսակետը վկայում է այն մասին, որ նա ուսումնասիրել է հայոց պատմությունը: Թերևս դրանով է պայմանավորված, որ նա հայոց եկեղեցին համարում է պետականության յուրահատուկ բաղադրիչ հայերի՝ պետություն չունենալու պարագայում, ինչն էլ ենթադիտակցաբար առաջ է բերել հայերի անսահման նվիրվածությունը սեփական հավատին:

Ձեռագրում մեջբերվում է նաև մեկ այլ հատված դոկտոր Էլիոթի գրքից, երբ մի հայ աղջիկ պատմում է բժիշկ Էլիոթին, թե ինչպես է մահմեդականություն ընդունել՝ գաղտնի շարունակելով մնալ քրիստոնյա, և թե ինչ ազդեցություն են ունեցել իր վրա աքսորավայրից մոր փոխանցած վերջին խոսքերը. «Իմ մայրը ինձ ուղարկել էր այս խոսքը. «Չժխտել Քրիստոսին: Եթե դու ժխտես նրան, ես կժխտեմ քեզ»: Միայն այդ խոսքն ունեցա իմ մայրիկից: Այսպես, ես չէի կարող ասել մահմեդական բառեր, չնայած ես փորձեցի»¹⁶:

Ձեռագրում «Կապույտ գրքից» ներկայացվում են նաև փաստեր, թե ինչ քայլերի էին ընդունակ դիմելու հատկապես հայ կանայք հանուն սեփական հավատի. «Սրբուհուն և Սանդուխտին՝ երկու երիտասարդ կանանց Քեթչուրդից, առաջնորդում էին դեպի թուրքերի հարեմ, և իրենք իրենց զցեցին Հալիս գետը և խեղդվեցին՝ մանուկները ձեռքներին: Սրբուհուն առաջարկել էին, որ ինքը փրկի իրեն՝ իսկամ ընդունելով և ամուսնանալով թուրքի հետ: Սրբուհին առարկել էր... Նա 17 այլ հայ աղջիկներին հետ, ովքեր սպանվեցին Չալամի Բեյգորգեում, հրաժարվեց հավատափոխ լինելուց»¹⁷:

Իր համառոտ ձեռագիրը Լեմկինն ավարտում է հայերի դիմադրական պայքարի վերաբերյալ փաստերով. «Դուգասարի, Գավրայի, Խորասանի, Խսանձոտի և այլ վայրերի հայերը, որոնք բոլորը տեղավորվել էին Սվազի նահանգում, երբ համոզվեցին, որ պատիվ դիմադրության գործելակերպը, որ նրանք ընդունել էին, ամեն դեպքում պիտանի չէ. նրանք զենք վերցրին և աջակցեցին Գուրինի, Գեմերեկի, Դիվրինգի իրենց հայրենակիցներին...

Շապին-Գարահիսարի և Ամասիայի հայերը, վրդովված թուրքերի վայրագություններից, դիմեցին ճնշամիջոցների: Նրանք այրեցին մահմեդական թաղամասը և համապատասխան քաղաքների կառավարական շենքերը ու ժամանակավորապես դուրս քշեցին թուրքերին: Ավելի ուշ, այնուամենայնիվ, նրանք ճնշվեցին թուրքական զորքերի կողմից և զոհվեցին տևական պայքարի ընթացքում»¹⁸:

Այս ձեռագրի վերջում Ռ. Լեմկինն արտահայտում է հետևյալ միտքը. «Հայերի հերոսական գործողությունների անհամար պատմություններ կան, և սարսափելի աղետին դեմ առ դեմ նրանց ցուցաբերած տոկոնությունն արժանի է հիացմունքի»¹⁹:

¹⁶ Elliott Mabel Evelyn, *նշվ. աշխ.*, էջ 33, 34:

¹⁷ Bryce James and Toynbee Arnold, *նշվ. աշխ.*, էջ 347:

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ *Raphael Lemkin Collection*, Box 8 folder 15, Short manuscript on the Turkish Massacre of Armenians, p. 6. (<http://digital.cjh.org/webclient/DeliveryCopyrights.jsp>).

Եզրակացություններ

- Ձեռագրի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս նշել, որ Ռաֆայել Լեմկինը ոչ միայն հետաքրքրվել է Հայոց ցեղասպանության փաստով, այլև զբաղվել է Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ փաստերի ուսումնասիրությամբ և վերլուծությամբ:
- Ռաֆայել Լեմկինը, իր համառոտ ձեռագրում օգտագործելով մի շարք վկայություններ և փաստեր Հայոց ցեղասպանության մասին, հատուկ ուշադրություն է դարձրել Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ իրականացվող անսխադեպ վայրագություններին և կրոնափոխության քաղաքականությանը, որոնք իրենց հերթին ցեղասպանական գործողություններ են, չնայած այն հանգամանքին, որ Լեմկինը «Ցեղասպանություն» բառը չի օգտագործել իր համառոտ ձեռագրում:
- Ձեռագրում Լեմկինը հայերի՝ հանուն հավատի պայքարը պայմանավորում է հայոց եկեղեցու՝ հայ ժողովրդի կյանքում ունեցած պատմական դերակատարությամբ:

ՌԱՖԱՅԵԼ ԼԵՄԿԻՆԻ

«ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԶԵՌԱԳԻՐԸ»

Նարեկ Պողոսյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում քննության է առնվում Ռաֆայել Լեմկինի «Հայկական կոտորածների վերաբերյալ համառոտ ձեռագիրը»: Հետազոտության մեջ ներկայացվում է, որ, օգտագործելով Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ մի շարք աղբյուրներ, դրանց հիման վրա Ռաֆայել Լեմկինը մի շարք փաստեր և վկայություններ է բերել Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ իրականացվող բռնի կրոնափոխության և մյուս ցեղասպանական գործողությունների վերաբերյալ, ապա վերլուծություններ կատարել՝ ըստ արժանվույն գնահատելով հայերի դիմադրական պայքարը:

Բանալի բառեր՝ Ռաֆայել Լեմկին, ձեռագիր, հայկական կոտորածներ, ցեղասպանություն, կրոնափոխություն, հայոց եկեղեցի, դիմադրական պայքար, ականատեսների վկայություններ:

RAPHAEL LEMKIN'S

“SHORT MANUSCRIPT ON THE TURKISH MASSACRE OF ARMENIANS”

Narek Poghosyan

SUMMARY

The article is considering Raphael Lemkin's “Short Manuscript on the Turkish Massacre of Armenians”. The study is presented to the Armenian Genocide on a number of

sources, Raphael Lemkin based on a set of facts and evidence carried out by the Ottoman Empire against the Armenians forcibly converting to Islam and other genocidal acts, then perform analyzes appreciating the Armenians struggle of resistance.

Keywords: Raphael Lemkin, manuscript, massacres of the Armenians, genocide, apostasy, Armenian church, resistance struggle, eyewitness testimonies.

«КРАТКАЯ РУКОПИСЬ О РЕЗНЕ АРМЯН» РАФАЭЛЯ ЛЕМКИНА

Нарек Погосян

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается «Краткая рукопись о резне армян» Рафаэля Лемкина. Исследование Рафаэля Лемкина на основе множестве фактов и доказательств из ряда источников представляет проводимые в Османской империи политику насильственной исламизации и другие антиармянские действий, а также анализирует их, одновременно давая оценку сопротивлению армян.

Ключевые слова: Рафаэль Лемкин, рукопись, резня армян, геноцид, вероотступничество, армянская церковь, борьба с сопротивлением, свидетельства очевидцев.